

17. Шаталова, С. А. Лингвистические основы афоризмов и афористики в художественных текстах Ф. М. Достоевского на материале романов «Бесы» и «Подросток» : дис. ... канд. филол. наук / С. А. Шаталова. – М., 2000. – 256 с.

18. Шулежкова, С. Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / С. Г. Шулежкова. – М. : Азбуковник, 2002. – 286 с.

УДК 811.161.2'373.2-112

В. В. Денисюк

**Державний вищий навчальний заклад «Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини» (Україна),
кафедра української мови та методики її навчання**

**РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС
У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ФОНДУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII століття
(на матеріалі трактату «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля)**

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей функціонування стійких сполучень слів в українському релігійному тексті XVII ст. Аналіз засвідчив, що Інокентій Гізель активно послуговувався фразеологізмами, джерелом яких були Святе Письмо та живе народне мовлення, демонструючи цим тісну взаємодію церковнослов'янської та літературно-писемної мов.

The article is devoted to the clarification of the features of the operation of stable combinations of words in the Ukrainian religious text of the 17th century. The analysis showed that Innocent Gisel was actively using phraseologisms, the source of which was the Holy Scripture and living folk speech, demonstrating the close interaction between Church Slavonic and literary-written languages.

Ключові слова: фразеологізм, стійке сполучення слів, семантична структура, українська мова XVII ст., релігійний дискурс, Інокентій Гізель.

Key words: phraseology, stable combination of words, semantic structure, Ukrainian language of the 17th century, religious discourse, Innocent Gisel.

XVII ст. в історії розвитку української літературної мови посідає чільне місце, задекларувавши значною кількістю писемних текстів жанрово-стильовий бум. Для вивчення історії мови важлива кожна пам'ятка. На жаль, поки що більшість українських книжників XVII ст. відомі сучасному українцеві переважно з погляду історико-літературного. До лексикологічного та граматичного аналізу їхніх творів науковці звертаються вкрай рідко.

Однією з шанованих постатей другої половини XVII ст. був Інокентій Гізель – ректор, професор, архімандрит Києво-Печерської лаври, автор філософсько-богословських праць «Твір про всю філософію», «Мир з Богом людині», полемічного трактату «Правдива віра», а також приписуваного «Синописа». Сучасники цінували І. Гізеля насамперед за його знання. Л. Баранович, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, висо-

ко цінував інтелектуальні здібності Інокентія Гізеля, порівнюючи того з Аристотелем: «Безъ лести скажу, милостивый благодѣтель мой, что кромѣ пречестности твоей нѣтъ у нас другаго для этого дѣла Аристотеля» [13, с. 110]. Незважаючи на таку вагу для українського суспільства XVII ст., творчість цього книжника для лінгвістики становить «білу пляму». Як засвідчує аналіз наукової літератури, основні вектори досліджень писемної спадщини І. Гізеля – богословсько-філософський [2–4; 14 та ін.], літературознавчий [12; 15; 16], педагогічний [7]. Мовознавчий вектор поки що репрезентують студії Р. Кисельова [5; 6], Г. Наєнко [9–11].

Прикметно, але в підручниках з історії української літературної мови ім'я Інокентія Гізеля якщо й згадано, то тільки побіжно в переліку відомих діячів другої половини XVII ст. або ж у зв'язку з розвитком історіографічного жанру (І. Гізелеві приписують авторство «Синописа»). Причину цього, можливо, слід шукати в тому, що науковці для студіювання обирають насамперед тексти, які репрезентують вплив народнорозмовного джерела на формування літературної мови, залучаючи, зокрема, і твори, що яскраво демонструють взаємодію тогочасної української мови з церковнослов'янською української редакції (твори П. Могили, Й. Галятовського, А. Радивиловського та ін.). Хоч, для прикладу, із творів І. Гізеля тільки «Синопис» (і то хрестоматійна адаптація!) є у джерельній базі дослідження словозміни в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. [1]. Гучна критика І. Франка, навпаки, мала б активізувати студіювання творчості Інокентія Гізеля: «Зовсім безвартні і безкритичні були компіляції Гізеля, пруссака з роду, також ректора київської колегії, котрого книжка «Синопис» здобула собі коли не на Україні, то в ще темнішій Московщині славу і становище першого учебника історії; проф. Сумцов порівнює його як учебник з новочасними учебниками Іловайського, та, на мою думку, Іловайському зроблено кривду; «Синопис» Гізеля – то тупоумна компіляція з літописів, з польських хронік та пізніх московських пам'яток (мабуть, «Задонщини») і не вказує в авторі ані розуміння елементів історіографії, ані навіть теплого чуття, яким не раз визначалися прості та невчені літописці» [15, с. 313].

Лінгвальну специфіку трактату «Мир з Богом чоловіку» коротко визначає Г. Наєнко: «Гізель ... залишається на позиціях свідомого збереження статусу церковнослов'янської як мови наукового викладу» [8, с. 123]. Р. Кисельов, порівнюючи терміносистеми трактатів «Мир з Богом чоловіку» та «Наука о тайні святого покаяння», вказує, що «тексти “Миру ...” й “Науки ...” співвідносяться як “складне” й “просте”. Відповідно обрано й мови викладу: не для всіх зрозумілу церковнослов'янську і приступну для всіх – “просту”, основою якої було живе народне мовлення» [6, с. 142].

У нашій розвідці проаналізуємо фразеологічний рівень богословсько-філософського трактату «Мир з Богом чоловіку», однак обмежений обсяг статті не дозволяє докладно зупинитися на всьому арсеналі фразеологізмів. Для адекватної оцінки включення тієї чи тієї лінгвоодиниці в мовну тканину трактату необхідно з'ясувати його адресатність. На переконання Л. Довгої, «праця Гізеля була адресована не тільки священикам, а й мирянам» [3, с. 229], відтак можемо припустити, що текст має репрезентувати тогочасні церковнослов'янську та українську мовні стихії загалом та їх фразеологічний рівень зокрема.

Наскрізним мотивом трактату «Мир з Богом чоловіку» стали категорії «гріх» та «спокута», які І. Гізель охарактеризував для представників різних верств населення, починаючи можновладцями і закінчуючи бідними. Прикметно, але чи не найбільшу й найдокладнішу шкалу гріхів архімандрит розробив для своїх колег – як простих ченців, так і владик, оскільки вважав, що вони мають бути взірцем для суспільства. Л. Довга в передмові до нового видання твору І. Гізеля зазначила: «Інокентій Гізель не тільки одним з перших підійшов до питання про сутність людської природи з позиції раціонального осмислення та застосування інструментарію схоластичного філософствування, а й уперше звернувся до створення на засадах православної догматики раціонально осмисленого морального вчення» [2, с. 27].

Лексема *грѣх* є чи не найчастотнішою в мові трактату, де реалізує свою первинно-релігійну семантику 'порушення релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.'. Зауважимо, що дисполяризація українського суспільства, проведена Інокентієм Гізелем крізь призму гріха і спокути, спричинила розвиток у лексемі *грѣх* узагальненої нерелігійної семантики – 'поганий, непорядний вчинок; якийсь недолік, помилка, недогляд, що може спричинити негативні наслідки'. Розробляючи класифікацію гріхів, І. Гізель витворює термінологізовані сполучення слів, відтворювані та частотні за вживанням, які, проте, не позначені зрушеннями в семантиці їх компонентів: *грѣхъ смертный*, *грѣхъ простителный*, *грѣхъ тѣлесный*, *грѣхъ первородный*, *грѣхъ дѣлателный*. Виявляє активність стійке сполучення слів *впасти въ грѣхъ*, зрідка ускладнене атрибутивом: ... **не впадохъ въ грѣхъ** велій на Бѣа (сбѣ; тут і далі подаємо номер сторінки за виданням: Гізель Інокентій. Вибрані твори у 3-х томах / Інокентій Гізель. – Т. І, кн. 2 / [упорядник та наук. ред. Л. Довга]. – К. – Львів : «Свічадо», 2009.); ... **не впадалъ вѣше в тыаждѣ грѣхи** ... (вѣв); ... **не токмо єсть впасти въ грѣхъ смертенъ** ... (фѣа). Аналізована пам'ятка засвідчує, що автор послуговувався й варіантом зі стрижневим словом-субстантивом: *Взѣта же Соблаѣн єсть самое Взѣтїе вины къ грѣху ѿ слова чїего или дѣла, или самое паденїе в грѣхъ, ради поданноа ѿ кого вины* (н). Звертає на себе увагу той факт, що компонент *грѣхъ* може

отримувати конкретизатора, вираженого іменником у формі родового відмінка: ... *егда кто **впа̑ши в сей грѣхъ лѣности** не чае̑тъ прочее сп̑тиса, мнѣши а̑ко Бѣ̑ е̑му того грѣха не проститъ, тѣм же ниже хочет прочее пе̑чиса, чрезъ исправленіе житіа* (тк̑). Гіперо-гіпонімічні відношення, що виникають між субстантивними компонентами стійкого сполучення слів, дозволяють духівникові для номінації конкретного гріха використовувати відповідний морально-етичний термін, зрідка ускладнений атрибутивом: *Дѣ̑дъ възрѣ̑въ на мыю̑щуюся Вирсавію, красоты є̑а возжелѣ̑, но самъ **въ оскверненіе веліе, мужеубійства и прелюбодѣ̑лнїа** впаде*. Два старцы възрѣ̑вши на мыю̑щуюся такожже Сусанну, **в похоть нечистую впадоша** (сн̑в); *Аще **впадоша в Прелюбодѣ̑лнїе**?* (тп̑θ).

Два пучки значень лексеми *грѣхъ* дозволяють церковнику оперувати змінами в її семантичній структурі, добираючи синонімічні відповідники для реалізації і першого значення, і другого: *Обличаетъ сей грѣхъ Ап̑лъ г̑ла: Хотѣ̑щїи богатитиса **впадаютъ в напасти и с̑тии, и похоти** многїа несмысленныа и воє̑ждающїа* (ск̑с); ... *сам Соломонъ въ при̑чахъ тѣх̑жеде: Дѣ̑ла̑й [г̑летъ] сокровища а̑зыком л̑стивы̑, с̑уетна̑а гонит, и **впадет в с̑тии см̑ртныа*** (сл̑в); *Иго мое̑ благо, и бремя мое̑ легко е̑сть; не хочетъ дабы кто ради є̑а заповѣди **въ такову бѣ̑ду впадал*** (п̑д); *Аще не бл̑̑риши, ниже м̑лиши Б̑а, но паче ху̑лиши є̑го, а̑ко **в такову бѣ̑ду впасти и̑** попусти̑?* (в̑її).

Наставляючи духівництво на правильне проведення сповіді, І. Гізель акцентує на тому, що одним з основних її результатів має бути усвідомлення та звільнення від гріхів, що передає за допомогою стійкого сполучення слів з антонімічною семантикою: *Има̑ быти Исповѣ̑дъ послушлива, Сї е̑сть, Повину̑юща̑ Д̑ховному ѿ̑цу в тѣх̑, а̑же налагаются ѿ̑ него, к̑ сп̑нію дий̑ Каю̑щагоса, **к̑ уб̑̑жанію ѿ̑ грѣхов̑въ, и поущенїй до них̑*** (з̑ї).

За допомогою фразеологізму з компонентом *гріх* І. Гізель застерігає людей бути негативним прикладом для інших: *Аще бы других̑ **к̑ грѣху** своим̑ образом или словом̑ **приводилъ**?* *Зане̑же новъ є̑̑т грѣх̑* (в̑ї̑̑).

Для написання трактату Інокентій Гізель послуговувався різними джерелами, одним із яких було Святе Письмо. Звертає на себе увагу те, що книжник для коментування різних епізодів світського життя використовує не популярну в XVII ст. біблійну сентенцію *око за око, зуб за зуб* чи її частину як вербалізатора відплати, а вибудоване за такою ж моделлю сполучення слів *зло за зло*, яке, як засвідчують контексти, набуває синонімічних відношень із лексемою *грѣхъ*, репрезентуючи, отже, ситуацію породження нового гріха: *Любо лучше бы по є̑в̑лскому̑ ученію, **невоздасти зла за зло*** (с̑чв); *Третее̑ юродство е̑сть вражда, или непрї̑лзнь, егда кто пребываетъ въ гн̑ѣ̑въ наипаче тайном̑, ища̑ вины безпреста̑но к̑ исполненію ѿ̑мщенїа, сице а̑ко ѿ̑нюдъ не оставитъ своє̑а обиды, донел̑ъже вслачески **воздаст***

зло за зло (тѣ); *А сїе ро̑ство гнѣва запрѣцаєт ап̑тль гл̑а*: *Блюдыте да не кто зло за зло кому воздасть* (тѣ).

Біблійну лінію репрезентують і усталені на той час сполучення слів, і occasionальні, що засвідчують функціонування таких лінгвоодиниць в українському соціумі: *Въ прочїихъ же случаетъ естъ сей Грѣхъ простителны^м*: *акоже ради вещи невредаща*: *аще бы кто желалъ славы изъ бл̑ихъ временны^х, богатства, красоты и про^м*: *аже суть суета суетствїй* (свї); *Горе имъ ако въ путь Кайно^ѡ ходиша* (сѡс); *Да не врастаєтъ (рече) гнѣвъ в ненависть, и да не творить бервна изъ сущца* (тї); *грѣхъ содо^мскїй* (тлѡ).

Надважливим органом, епіцентром сутності людини І. Гізель визначає серце. Саме крізь призму цього квазіоргана він вербалізує стан людини, яка звертається до духівника про допомогу, бо її серце сокрушене, засмучене: *О нихъ же всѣхъ купно Писанїє стѡє глѣтъ*: <...> *Обратѣтєся къ мнѣ всѣмъ ср̑цемъ вашимъ*, съ Алчбою и съ плачемъ и съ жалгнїемъ (ѳї); *Имать быти Довлетворенїє бл̑гоговѣнное, дабы Кающїйса не что ино твора, или помышлала, но ср̑цемъ сокрушеннымъ*, съ всаки^м вниманїемъ, Довлетворенїє исполна^ѣ (кв̑).

Фразеологізми з компонентом-соматизмом значною мірою представлені у трактаті, засвідчують активну взаємодію церковнослов'янської та тогочасної української мови: *А здѣ при чувствѣ обонанїа, мѣсто естъ воспоманѹти, и мерзкоє оупотребленїє табаки, аже многими образы сущи оупотребляема, мозокъ помрачаєтъ* (снє); *Третїй плодъ многоглаголанїє, егда кто за согрѣанїемъ плоти, чре^з сластное аденїє или наипаче питїє, простираєтъ азы^к свой на многа празнословїа, походаща ѿ неразсужденїа разѹма* (сѡг); *Аще ихъ злослова^т? Грѣхи ихъ тайныа и^завлаю^т? или на очи имъ аковыа немоци ихъ вымѣтаю^т*. *Аще твора^т и^м что на пако^{ст}, и до гнѣва вину даю^т? Аще на нихъ дерзають не токмо съ злы^м слово^м, но и съ поднесенїемъ рѹки оустремлятиса?* (тче).

Для відображення часових характеристик гріха та його спокути Інокентій Гізель послуговується прийменниково-відмінковими або сполучниково-відмінковими фразеологізмами: *Иначебо страшнѣ изрече Номокано^ѡ ѿ правилъ стѡв Василиа Великаго*: *акоу иже разараєтъ оуставъ д̑ховнаго ѿца своего, при животѣ и при см̑рти*, буди анаѡема (зі); ... соизволенїє *въ мгновенїи ока* содѣлатиса можетъ (тгї); *Гл̑ганїє*. *Егда кто ѡлагаєтъ день ѿ дне* исправленїє житїа. *Очесомъ наказуєтъ Сирахъ тако*: *Не медли обратитиса къ Гѣдѹ и не ѡлагай днѣ ѿ дне*, внезапѹ бо изыйдетъ гнѣвъ Гнѣ, и въ время ѡмщенїа погибнеша (ткє); *Ослабгнїє*. *Егда кто бл̑гое что наче^ниши оусерднѣ, таже по малѣ ослабѣваєтъ, и день ѿ дне* бываєтъ горшїй (тк̑с); *Сущаа истиннаа вдова и ѹединеннаа, оупова на Б̑га, и пребываєтъ въ млитвахъ и мленїахъ днѣ и нощѣ* (тгг).

Отже, І. Гізель у трактаті «Мир з Богом чоловіку» використав значний арсенал фразеологізмів, джерелом яких є Святе Письмо, а також жива народна мова. Окремі з них носять яскраво виражену індивідуальність. Аналізована пам'ятка засвідчує, що український духівник працював над розширенням семантичної структури стійких сполучень слів, зокрема *впасти въ грѣхъ*, яке в релігійному тексті втрачає власне сакральну семантику.

Література

1. Білих, О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.) / О. П. Білих. – Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. – 328 с.
2. Довга, Л. Передмова від упорядника / Л. Довга // Гізель, І. Вибрані твори : у 3 т. / І. Гізель. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. – Т. I, кн. 1 / [упоряд. та наук. ред. Л. Довга]. – С. 9–41.
3. Довга, Л. Соціальна утопія Інокентія Гізеля / Л. Довга // Україна XVII ст.: суспільство, філософія, культура / під ред. Л. Довгої, Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2005. – С. 227–267.
4. Довга, Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» / Л. Довга // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 249–259.
5. Кисельов, Р. «Наука о тайні святого покаянія» (К., 1671) як пам'ятка «простой мови» / Р. Кисельов // Гізель, І. Вибрані твори у 3-х томах / І. Гізель. – Київ – Львів : Свічадо, 2011. – Т. III: Дослідження та матеріали / [упорядник та наук. ред. Л. Довга]. – С. 263–286.
6. Кисельов, Р. Термінологічні паралелі видань «Наука о тайні святого покаянія» (Київ, 1671) та «Мир з Богом чоловіку» (Київ, 1669) / Р. Кисельов // Київська академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 141–146.
7. Кочубей, Т. Творчість І. Гізеля в оцінці українських істориків педагогіки / Т. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. – 2007. – Вип. 1. – С. 65–75.
8. Наєнко, Г. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвистичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні : монографія / Галина Наєнко. – Київ : Освіта України, 2013. – 404 с.
9. Наєнко, Г. М. Засоби адресації в науковому тексті Інокентія Гізеля / Г. М. Наєнко // Мовні і концептуальні картини світу. – Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2011. – Вип. XXXVII. – С. 90–95.
10. Наєнко, Г. М. Наукова метамова «Синопису»: комунікативно-прагматичні аспекти / Г. М. Наєнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2011. – Вип. XXII. – С. 79–90.
11. Наєнко, Г. М. Трактат Інокентія Гізеля «Миръ съ Богомъ челоѡвѣку» як науковий твір XVII століття / Г. М. Наєнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2008. – Вип. XVII. – С. 37–49.
12. Перетц, В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII в. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 183–205.
13. Письма преосвященного Лазаря Барановича съ примѣчаніями. – Черниговъ, 1865. – 260 с.
14. Сирцова, О. «Prawdziva Wiara Stara» Інокентія Гізеля – непрочитаний богословсько-філософський трактат XVII ст. / О. Сирцова // Київська академія. – 2008. – Вип. 5. – С. 25–41.

15. Сумцов, Н. Ф. Иннокентий Гизель. К истории южно-русской литературы XVII ст. / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – Вып. 10. – С. 181–220.

16. Франко, І. Історія української літератури / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко – Київ : Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–370.

УДК 81'1:82-84

Я. Я. Іваноў

**Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. А. Куляшова”, кафедра тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі**

СУАДНОСІНЫ АФАРЫСТЫЧНЫХ АДЗІНАК І МАЛЫХ ТЭКСТАВЫХ ФОРМ

(на матэрыяле беларускай, рускай, польскай, англійскай моў)*

В статье рассматривается соотношение афористических единиц и пословиц, поговорок, а также малых текстовых форм (сентенций, максим, грегерий и др.) на материале белорусского, русского, польского и английского языков.

The article discusses the relationship between aphoristic units and proverbs, sayings, and small text forms (maxims, gregarias, etc.) on the material of Belarusian, Russian, Polish and English.

Ключевые слова: афоризм, пословица, поговорка, сентенция, максима, грегерия, белорусский язык, русский язык, польский язык, английский язык.

Key words: aphorism, proverb, proverb, maxim, gregeria, Belarusian, Russian, Polish, English.

Афарызмы можна вызначыць як аднафразавыя, пераважна звыш-слоўныя, намінацыйныя, самастойныя, узнаўляльныя, устойлівыя адзінкі, многім з якіх уласцівы ідыяматычнасць, мастацкасць формы і ўжыванне як асобнага тэксту, і якія адрозніваюцца ад усіх іншых вышэйшых знакавых моўных адзінак катэгарыяльнай прыметай – адметнай абагульненасцю зместу (універсальнай абагульненасцю пазамоўнай рэчаіснасці), што з’яўляецца яскрава спецыфічнай уласцівасцю афарызмаў як адзінак мовы і маўлення і маніфестуе асобную катэгарыяльную якасць іх плану зместу – афарыстычнасць [1].

Вызначэнне катэгарыяльных адносін паміж афарызмамі і іншымі тыпамі аднафразавых тэкстаў, а таксама разнавіднасцямі жанру літаратурных выслоўяў і іншымі малымі маўленчымі і літаратурнымі жанрамі, з’яўляецца адной з актуальных праблем сучаснага лінгвістычнага вывучэння афарызма [2].

---

* Исследование выполнено в рамках НИР «Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы (у еўрапейскім моўным кантэксце)» (ГР № 20161332) подпрограммы «Белорусский язык и литература» Государственной программы научных исследований «Экономика и гуманитарное развитие белорусского общества» на 2016–2020 гг.